

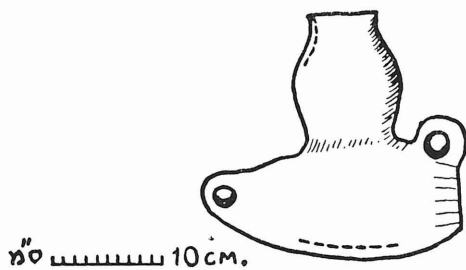
נאד־העור וחקייו בכלי־חרס

מאת

י. קפלן

א. המחבצה — ספל אדירים

מאז שנת 1951, עת פרסם כותב טורים אלה את כלי־המחבצה לראשונה, התעשרו ידיעותינו על כלי זה, ולכן מן הראוי לסקרו מחדש, אגב ביאור מושג מקראי שלא פורש, לדעתנו, פירוש מניח את הדעת.

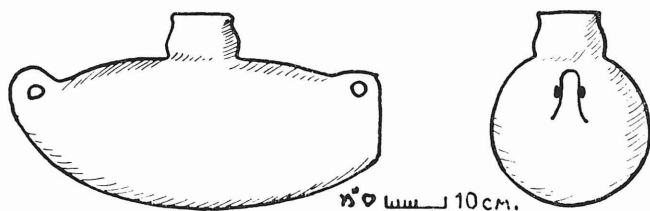
ציור 1

המחבצה, שהיא כלי בלתי־סימטרי ויוצא־דופן במכלול כלי־החרס, נתגלתה לראשונה בצורתה השלמה באל־מע'אר שליד גדרה (ראה ציור 1), ולאחר־מכן — בחפירות שערך המחבר ברח' ז'בוטינסקי בתל־אביב. שני הכלים הם מן התקופה הכאלקוליתית¹. הרעיון שכלי זה שימש לחיבוץ חמאה עלה בלב המחבר לאחר שהשווה את צורתו הגלילית הבלתי־סימטרית עם נאד־העור בן זמננו, בו חובצים הערבים חמאה. כידוע, עשוי נאד־העור מגופתה של עז, שתכנה מוצא בזהירות, בלי חתך. לאחר הרחקת שיירי־הבשר והעיבוד הכימי הפנימי משמש הנאד מיכל נאות להחזקת מים, שמן, יין וכד'². מאחר שנאד־

1. ראה: י. קפלן, על שני כלים מהתקופה הכאלקוליתית בארץ־ישראל, ידיעות, יח, תשי"ד, עמ' 65—61; J. Kaplan, Two Chalcolithic Vessels from Pales- tine, *PEQ*, 1954, pp. 97—100

2. במקרא נזכר נאד־העור ככלי המחזיק יין (יהו' ט, ד; ט, יג; שמ"א יד, כ) וחלב (שופ' ד, יט). על שיטות ייצורו של נאד־העור בימינו והשימוש בו כמיכל למטרות שונות

העור עשוי מגוף הבהמה, צורתו היא בלתי־סימטרית: לקצהו האחד — היינו, צוואר הנאד — צורת חרוט, בעוד שדופן הקצה האחר הוא זקוף. מכאן הדמיון בין מחבצת־החרס לנאד־העור. פעולת החיבוב נעשית על־ידי טלטול הכלי, הקשור אל ענף עץ³ או אל חצובה (לוח יג, 2). כתוצאה מן הטלטול מונהוים בכלי פתית־חמאה, המועברים לאחר סינון אל קערה, בה הם מתגבשים לחמאה (מוצא המלה חמאה מן השורש "חמא" = להתעבות; וראה גזניוס בערכו)⁴.

ציור 2

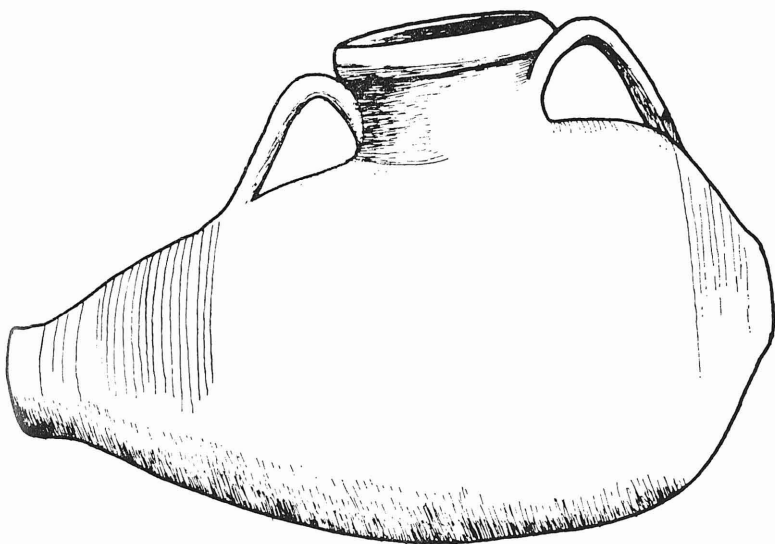
מאז פורסם המאמר הנ"ל נתגלו בחפירות מחבצות רבות מן התקופה הכאלקוליתית, בעיקר באיזור באר־שבע (ראה ציור 2) ובמדבר יהודה⁵.

וכמחבצה לעשיית חמאה — ראה: G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palaestina*, V, Gütersloh 1937, S. 188—189. על דרכי־שימוש אחרות בנאד־העור ככלי עזר בעבודת היוגב — ראה לוח יג, 1. התצלום נעשה בידי כותב טורים אלה מציור־שמן אתיופי בן ימינו, הנמצא עתה במוזיאון "תל־אביב" ומובא כאן באדיבותו של מנהל המוזיאון, ד"ר ח. גמזו.

3. ראה: ידיעות (לעיל, הערה 1), עמ' 63, ציור 3.

4. מן הראוי לציין, שעשיית חמאה, בעבר כבהווה, לא היתה מוגבלת לכלי מיוחד, שנועד למטרה זו בלבד. כל העדויות מראות, שנהגו לחבוב חמאה באפנים שונים, כמו, למשל, חיבוב ביד בתוך כד, כנראה מחשש, שמא יינזק הכד אם יטולטל. אופן זה של חיבוב מתואר בתשבץ מן העיר אור מתקופת אל־עובייד. בתשבץ זה, המובא באנציקלופדיה המקראית, ג, טור 136, בצד שמאל למטה, מתואר אדם התוחב את ידו לתוך כד ובאופן זה חובץ חמאה. בתשבץ שלצדו ניתן לראות את מלאכת־הסינון של פתית־החמאה והפרדתם ממי החלב. אולם כאשר אין חשש שהכד או הפך יינזק — מציבים את הכלים על הרצפה ומטלטלים אותם אנה ואנה. ראה: ש. אביצור, מחבצות חרס, הטבע והארץ, כרך ג, חוברת ט, תשכ"א, עמ' 2. Ruth Amiran, *The Cream Ware of Gezer and the Beer Sheba Late Chalcolithic*, *IEJ*, 1955, p. 244; H. de Contenson, *La Céramique chalcolithique du Beer Sheba*, *IEJ*, 1956, p. 226, Figs. 9 : 7—10, 10 : 1—4;

והנה, בשנת 1957 רכש ד"ר ש. אביצור באל־עריש מחבצת־חרס בת ימינו, שצורתה כמעט זהה עם המחבצה הכאלקוליתית, אלא שידיותיה אינן נמצאות בקצות המחבצה, כ־אם בצדי הגליל המשמש פתח (וראה ציור 3)⁶. למכלול־

ציור 3

כלים זה נוספה עתה מחבצת־חרס מטיפוס חדש, שדמיונה לנאד־העור הוא רב יותר מאלה שנתגלו עד כה. מחבצה זו, שנתגלתה במרואה אשר בנוביה, היא מתקופת אוגוסטוס. החופרים אמנם מציינים, שהכלי דומה דמיון רב לנאד־העור, אך אין הם מביאים את תיאורו המפורט, ועל־כן נאלצים אנו לתארו על־פי תצלומו (ציור 4)⁷. הכלי, שצורתו צורת ביצה, מונח במצב אפקי. קצהו הקוני, הדומה לצוואר של נאד, נראה כפתח של כד שנאטם, ואילו

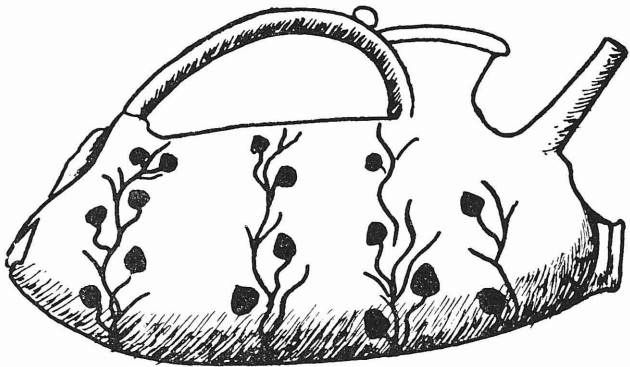
מ. דותן, החפירות בח'רבת בתר (באר־שבע), עתיקות, ב, עמ' 25, ציור 16 : 1—10 ; פ. בראדון, ידיעות, כה, תשכ"א, עמ' 45, ציור 4.

6. ראה : אביצור (למעלה, הערה 4), עמ' 2 והלוח שבעמוד־השער (ציור 3 מובא כאן באדיבותו של ד"ר אביצור).

7. Jean Vercoutter, Un Palais des "Candaces" contemporain d'auguste (Fouilles à Wad-ban-Naga 1958—1960), Syria, XXXIX, 1962, p. 292,

Fig. 27

קצהו האחר דומה לאחוריו של נאד. בצדו האחד של הכלי, בחלקו העליון, מצויה זרבוּבית ארוכה וצרה (סמל לרגל העז?), המשמשת פתח ליציאת האוויר הדחוס, הנוצר בשעת חיבוץ⁸. פתח הכלי נמצא בצד הסמוך לזרבוּבית, שלא כבמחבצה הכאלקוליתית, שבה נמצא הפתח באמצע. לכלי ידית־אוזן אחת גדולה, המתמשכת מן הפתח אל חלקו האחורי של הכלי, המעוטר בדגם צבעוני מעולם הצומח⁹.

ציור 4

ידועות לנו אפוא מחבצות־חרס מפרקי־זמן רחוקים זה מזה, שהקשר ביניהן אינו אלא דמיון לנאד־העור¹⁰. על השאלה: מדוע יוצרו מחבצות דמויות־

8. מחבצות בנות ימינו בעלות זרבוּבית או חור להוצאת האוויר ניתן לראות במאמרו של אביצור (למעלה, הערה 4), עמ' 3 וציורים 3—6.
9. בהודמנות זו ראוי לציין, שקשה להכריע, אם הכלים שתצלומיהם מובאים ברשימתו של יוסף איתאי (הטבע והארץ, כרך ד, חוברת ה, 1962, עמ' 226—227) אמנם מחבצות הם. צורתם של כלים אלה, שנחשפו בכמה אתרים כאלקוליתיים בדרום־מזרח אירופה, מזכירה אמנם את המחבצה הארצישראלית — בייחוד גופם דמוי־הביצה וידיות־הנקב או ידיות־האוזן שלהם — אולם פתח הכלי, העשוי טבעת קצרה וזקופה, בעלת קוטר גדול, יחסית, וכן שני הקצוות החדים של הכלים אינם מקילים את החיבוץ כלל וכלל. קשה לאטום פתח רחב מעין זה וכן חסר הדופן הזקוף, שאליו נזקק החלב בשעת חיבוץ. ייתכן, שכלים אלה נועדו למטרה אחרת, אולי להקלת איסוף הדגים, כהשערתו של מנהל המוזיאון בזאגרב. וראה הערת מר איתאי, שם, עמ' 227.

10. מן הראוי להוסיף כאן, שביאורים כגון: "המחבצה קרובה מבחינה טיפולוגית

נאד דווקא מחרס, שעה שהשימוש בנאד זה לא פסק עד ימינו? — יש להשיב, שהחיבוץ בכלי־חרס מהיר יותר, הודות לקשי הדפנות, המחיש את התגבשות החמאה, ובעיקר בגלל נקבוביות החרס, הגורמת להתקררות החלב, ובכך מחישה את התגבשות החלב לפתיתים. אולם ייתכן, שסיבת הדבר נעוצה גם בטעמים שבפולחן. משום חיזוק להשערה זו ניתן למצוא בפסל של שור, שנתגלה בעונת־החפירות 1962 באחד מבתי־המקדש הכאלקוליתיים שנחשפו בעין־גדי¹¹. אין ספק, שפסל השור, הנושא על גבו שתי מחבצות דבוקות זו אל זו, מרמז על כך, שפולחן הבקר, כמקור של שפע ושל חיות, היה רווח במקדשי עין־גדי בתקופה הכאלקוליתית¹². ניתן לשער, שפולחן דומה, ששרשיו נעוצים אולי בחיי הנוקדים, שהגדי שימש להם סמל, היה רווח בעין־גדי גם בתקופה הכנענית הקדומה, ומכאן אולי משום הסבר לשם המקום־עין־גדי¹³.

לכלי 'דמוי הצפור' (מ. דותן, עתיקות, ב, עמ' 25); "המחבצה דומה ל'כלי הצפור' אך גדולה ממנו" (אנציקלופדיה מקראית, ד, טור 159); "כלי שכונה בפי החופרים 'כלי הצפור' וכיום כינויו הרווח יותר הוא 'מחבצה'" (רות עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ־ישראל, 1963, עמ' 42) אינם מדויקים. כפי שהוכחנו לעיל, המחבצה היא כלי אסימטרי לחלוטין, העשוי כחיקוי לנאד־העור, בעוד שהכלי "דמוי־הציפור" (או "כלי־הציפור") הוא כלי סימטרי. גם ייצורם של שני סוגי הכלים, הן אלה מעור והן אלה מחרס, אינו דומה. וראה: י. קפלן, ידיעות (למעלה, הערה 1). זאת ועוד: גם מן הבחינה הפונקציונאלית אין הכלי דמוי־הציפור דומה למחבצה, כפי שמוכיחים שברי הכלי שנחשפו בעפולה. העובדה שבצוואר הכלי מצויה מסגנת מוציאה מכלל אפשרות את שימושו בתור מחבצה. ראה: E. L. Sukenik, Archaeological Investigations at 'Affula, JPOS, XXI, 1948, Pl. 1 : 1 גם בחפירות אזור נחשף כלי מסוגן דמוי־ציפור עם מסגנת בצווארו. ראה: ז', פרו, עתיקות, ג, לוח IX, 14.

11. תצלום הפסל מעין־גדי עומד להתפרסם בכרך השני של הדין־חשבון על החפירות בעין־גדי. בעניין פולחן הבקר בתלילאת ע'סול — ראה הצעת־השחזור המעניינת לתמשיה ההרוס שנחשף באחד הקירות המטויחים בתלילאת ע'סול (L. H. Vincent, RB, 1935, p. 101, Fig. 17). בהקשר זה מן הראוי להזכיר גם את שם המקום "עין עגלים" בחופו המזרחי של ים־המלח, מול עין־גדי: "מעין גדי עד עין עגלים" (יח' מז, י). כן ראה: ב. מזר, ידיעות, כז, תשכ"ג, עמ' 4—5.

12. על חשיבות החלב בפולחן הקדום — ראה: אנציקלופדיה מקראית, ג, טורים 135 ואילך. סברה אחרת בעניין פירושו של השם עין־גדי — ראה: ב. מזר (למעלה, הערה 11), עמ' 11—12.

13. שרידים מן התקופה הכנענית הקדומה נחשפו באתרים ובמערות לאורך חופי

מן הראוי עתה לבדוק, אם לא השתמר במקרא זכרו או כינויו של הכלי ששימש לעשיית חמאה. לשם כך עלינו לפנות לסיפור על יעל וסיסרא (שופ' ד, יט), הנזכר גם בשירת־דבורה (שופ' ה, כד—כה). יעל, בת שבט נוודים יושבי־אֵהלים, השקתה את סיסרא הצמא חלב מן הנאד שבידה¹⁴. קרוב לוודאי, שהשקתה אותו חלב חמוץ, או — ככינויו היום בפי הערבים — לבן, הלא הוא החלב המשמש לעשיית חמאה¹⁵. ניתן אפוא להניח, שסיסרא הופיע אצל יעל שעה שזו עסקה בחיבוק. משום חיוזוק להשערה זו ניתן למצוא במקור המקביל, בשירת־דבורה, שם נאמר בצורה פיוטית: "ספּל אדירים הקריבה חמאה". כידוע, סברו כל החוקרים, ש"ספּל־אדירים" פירושו קערה של אצילים או קערה יקרה, ופירושם היה מבוסס, כנראה, על המלה "אדירים" שבפסוק יג של שירת־דבורה, שפירושה "רוזנים" או "אצילים"¹⁶. אולם כבר הצביע טור־סיני על כך, כי הכינוי "אדירים" משמעו "רועים" וכי ספּל־אדירים אינו אלא ספּל רועים¹⁷. אם נזכור, שהשורש אדר פירושו גם להתרחב, ובערבית — أدر = לתפוח (וראה גוניוס בערכו), הרי מסתבר, כי "ספּל רועים" משמעו נאד תפוח מלא חלב וכי פירוש המלה "ספּל" הוא מיכל, ולא דווקא קערה גדולה. גם המלה "חמאה" שבשירת־דבורה אינה באה רק מטעמים של הקבלה פיוטית למלה "חלב", אלא משום ששני המושגים כמעט זהים: בשעת חיבוק מכיל החלב את פתיתי החמאה. מכאן, שספּל־אדירים אינו קערה של אצילים או קערה יקרה, אלא נאד־העור הפשוט והזול של הנוקד.

ב. נבל יוצרים

בחפירות שערך כותב טורים אלה בקיץ של שנת 1962 בנחלת־יהודה, לא הרחק מראשון־לציון, נתגלתה צפחת־חרס, ששברים של כלי הדומה לה נמצאו גם בחפירות שערך המחבר בשנת 1961 ביפו. הצפחת מעוררת

יִם־המלח. ראה: י. אהרונ, ידיעות, כה, תשכ"א, עמ' 21—22; פ. בר־אדון, שם, עמ' 48.

14. בעניין חלב וחמאה המוגשים לאורחים — ראה גם: בר' יה. ח.

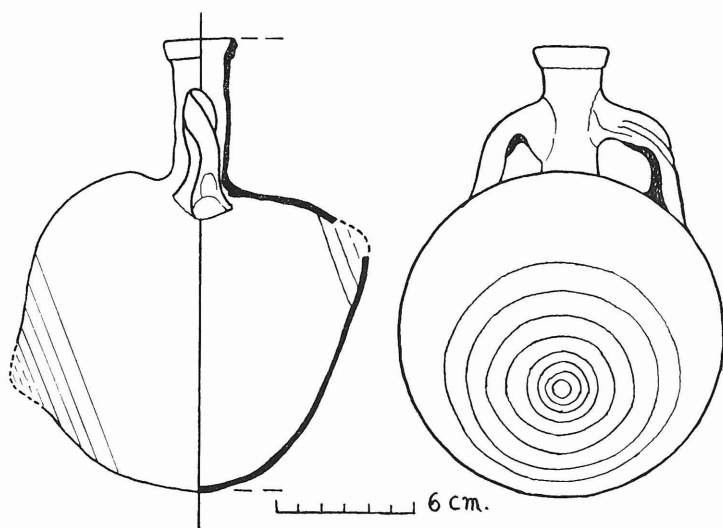
15. ראה: דאלמאן (למעלה, הערה 2), עמ' 189; וכן: James L. Kelso, The Ceramic Vocabulary of the Old Testament, BASOR (Suppl. Studies),

5—6, 1948, p. 28; אביצור (למעלה, הערה 4), עמ' 5.

16. ראה הפרשנים העבריים וכן גוניוס בערכו.

17. אנציקלופדיה מקראית, א, טור 104.

תשומת-לב מיוחדת מפאת צורתה הבלתי־רגילה, ובעיקר משום היותה אסימטרית (ראה ציור 5). שני הכלים הם מן השנים 50—68 לספח"נ¹⁸.

ציור 5

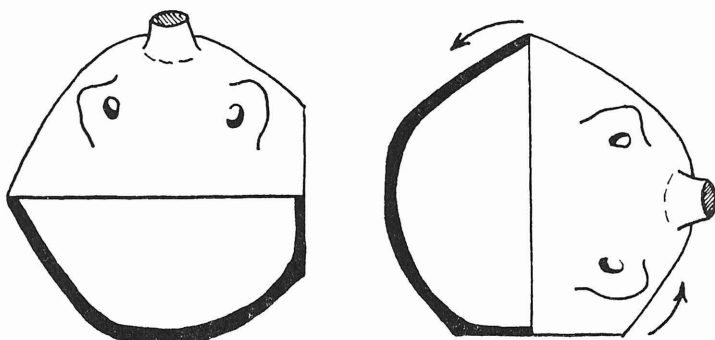
לצפחת שני חלקים: גוף וצוואר. הגוף חסר בסיס; צורתו כצורת ביצה. שני קצותיו שונים זה מזה: האחד כמעט ישר וזקוף, ואילו האחר מחודד. אין לשני הדפנות ציר אפקי אחד, אלא ציר מאוזן, הנוטה בזווית של 30 מעלות, דבר המקנה לכלי יציבות גדולה יותר. שפת הצוואר מעובה מעט. הצוואר עצמו גבוה; צורתו צורת צינור. הוא מחובר על חלקו העליון של הגוף ומקיף חור שנוקב בדופן. תומכות אותו שתי ידיות מפותלות, הדבוקות אליו בשני צדדיו. סביב שני קצות הכלי חרוצים חריצי־צילוע רדודים. במדבר יהודה, בקומראן ובעין־פשחה נתגלו, כידוע, כלים שלמים, הדומים לצפחת שלפנינו¹⁹. לדברי דה וז' זהו "כלי שצורתו דלועית ובלתי־סי-

18. דין־חשבון מפורט על החומר הקיראמי שנתגלה בנחלת־יהודה וביפו עומד להתפרסם בחוברת מיוחדת, שתצא לאור בקרוב מטעם המוזיאון לעתיקות תל־אביב—יפו.

19. R. de Vaux, Fouilles au Khirbet Qumrân: Rapport préliminaire sur

מטריט" ²⁰, ואילו לאפ אומר, שזהו "כלי שצורתו מעוותת" ²¹. הכלי מקומראן הוא מתקופה Ib, היינו, מן השנים 50—31 לפסה"נ; ואילו הכלי מעין־פשח'ה הוא מתקופה II, היינו, מן השנים 50—68 לספה"נ. לשניים אלה יש להוסיף כלי דומה, הנמצא עתה ב"כנסיית ההלקאה" בירושלים. הכלי הובא מסביבות יריחו, אך אין לדעת את מקום גילוי המדויק ואת זמנו ²².

העובדה שכלים מטיפוס זה נתגלו במקומות כה מרוחקים זה מזה אינה מותירה עוד ספק, כי צורתו המשוונה של הכלי אינה פרי המקרה. זאת ועוד, אף נתגלו כלים דומים מתקופות אחרות, כגון הכלים מן התקופה הכנענית הקדומה שנמצאו בתל־פאראעה וביריחו ²³, אלא שמשום־מה העמידו החופרים את שני הכלים על צדם הישר — שאינו אלא אחד הדפנות (ראה ציור 6) — דבר שגרם, שהתקשו לבאר את צורתם המשוונה. מתברר, שההבדל בין

ציור 6

מימין: תנוחת הכלי כפי שפורסמה על־ידי קניון
משמאל: התנוחה הנכונה של הכלי

la deuxième campagne, RB, LXI, 1954, Fig. 8 : 18 ; RB, LXVI, 1959, Fig. 2 : 15

20. שם, עמ' 220.

Paul W. Lapp, *Palestinian Ceramic Chronology*, 200 B. C. — A. D. 21

70, New Haven 1961, p. 16

S. J. Saller, *Excavations at Bethany (1949—1953)*, Jerusalem 1957, 22

p. 222, Fig. 44 : 3—54, Pl. 117 : 1—3

R. de Vaux & A. M. Steve, *La Seconde campagne de fouilles à Tell-* 23

el-Fârâh, près Naplouse, RB, LVI, 1949, Fig. 8 : 22 ; K. M. Kenyon,

Excavations at Jericho, I, London 1960, p. 38, Fig. 14 : 16

הכלים מן התקופה הכנענית ובין אלה מימי הבית השני הוא רק בצוואר ובידיות: לצוואר הצפחות מן התקופה הכנענית צורת זרובובית קצרה; שתי ידי־ההקב הזעירות אינן בשני צדי הצוואר, אלא תחתיו, ללא כל קשר עמו. לפנינו אפוא שתי צפחות דומות, הרחוקות זו מזו מרחק אלפי שנים, ואין טפק, שלא היה להן אב־טיפוס מחרס שהיוצרים בני שתי התקופות יכלו לחקותו. גם אין להניח, שהיוצרים מימי הבית השני חיקו כלי מן התקופה הכנענית הקדומה. מותר אפוא לשער, שבשתי התקופות עמד לעיני היוצרים כלי מחומר אחר, כלי שצורתו לא השתנתה במרוצת־הדורות ואשר שימש אב־טיפוס לשתי הצפחות שלנו. אב־טיפוס זה הוא נאד־העור, אותו נאד ששימש דוגמה ליוצרי המחבצה, אלא שלא היה זה נאד מעורה של עז, שהוא גדול ומוארך, אלא נאד קטן מעורו של גדי. נאד קטן זה משמש מאז ועד היום ליד נאד־העור הגדול. כך, למשל, מתאר דאלמאן את שימוש של נאד קטן כזה — המכונה בערבית "זיק" — ככלי להחזקת חלב או יין²⁴.

ננסה עתה לעמוד על מטרת השימוש בצפחות אלה. תחילה עלינו להוציא מכלל אפשרות כי אלה הן מחבצות, משום שהצוואר הצר מפריע להוצאתם של פתית־החמאה. ואם נועד הכלי להחזקת מים — מדוע היה צורך לייצר צפחות מסובכות כאלה? שהרי להחזקת מים בלבד ודאי היו יוצרים כלי־חרס מקובלים, עגולים וסימטריים. אם־כן — לשם מה טרח היוצר במלאכת הכלים האלה, שלא היתה קלה כל־עיקר? לאור כל השיקולים האלה עלינו להניח, שהכלי נועד להחזקת יין, דוגמת ה"זיק" הערבי.

אין בדינו ידיעות ברורות על ראשית ייצור היין בארץ. במיסופוטאמיה ובמצרים כבר שימש היין בפולחן המתים באלף הג' לפסה"נ²⁵, ולפיכך ניתן אולי להסביר את מציאות הצפחת בקברים הקדומים בתל פארעה וביריחו כמנחת־יין למת. מותר לשער, שבחיי היום־יום של התקופה הכנענית הקדומה שימש להחזקת יין נאד־העור הקטן, כמוהו כ"זיק" בן זמננו, אלא שבשעת הנחת מנחה החליפוהו, כנראה, בכלי־חרס דומה, משום שזה אינו בולה כה מהר. להנחה זו ניתן אולי למצוא סיוע בעובדה, שעד כה נתגלו בארץ רק שני כלים כאלה, שניהם בקברים, אף־על־פי שנמצאו אלפי כלים מן התקופה הכנענית הקדומה. אשר לימי הבית השני — מן הראוי לציין, שעד כה

24. ראה דאלמאן (לעיל, הערה 2), עמ' 189. הכוונה היא, כמובן, לערבים נוצרים, שאין דתם אוסרת עליהם שתיית יין.

25. ראה: אנציקלופדיה מקראית, ג, טור 680.

נתגלו צפחות אלה בשטחים מובהקים של התיישבות יהודית — כגון: קומראן, סביבות יריחו, יפו והאתר הקדום בנחלת־יהודה, שבו ודאי שכנה אחת מנקודות ההתיישבות היהודית הכפרית באיזור יפו²⁶ — ולפיכך ניתן להניח, שגם הצפחת המשונה מימי הבית השני קשורה בפולחן או במנהג דתי. אולם מאחר שאין להעלות על הדעת, שמנהגי עכו"ם בטכסי־קבורה רווחו בקרב היהודים — יש לשקול עניין זה מנקודת־ראות אחרת. ניתן אולי לשער, שדמות ה"זיק" ששוותה לכלי קשורה בנסיון להבליטו ככלי להחזקת יין. ואם נזכור, כמה זהירים היו אבותינו בכל הנוגע ביינ־נסך — מותר אולי להניח, שלפנינו נסיון להבליט את הכלי ככלי יהודי שאינו חשוד בנסך. עד כה לא עלה בידנו לזהות את הצפחת מנחלת־יהודה עם כלי מן הכלים הנזכרים במקורות מימי בית שני ואילך, אולם משום דמיונו של הכלי לנאד־העור יהיה זה נכון לכנותו "נבל יוצרים" (נבל — מן השורש נבל, נבלה), כשמו של כלי־חרס מימי בית ראשון — שצורתו איננה ידועה — המכונה במקרא "נבל יוצרים" (יש' ל, יד; ראה גם יר' מח, יב; אי' ד, ב).

26. על קיומם של כפרים יהודיים בסביבות יפו בימי הבית השני — ראה: יוספוס,

מלח' ג, ט, ה.